

С. 34. *Ще й в шкурі лев'ячій!* — Констанція натякає на лев'ячу шкуру, яку носив ерцгерцог, перемигши Річарда Левине серце.

С. 38. *Отак вогонь При опіках збива гарячку в жилах.*— В часи Шекспіра рани від опіків лікували припіканнями.

С. 41. *Я вже, мілорде, визволив її.*— Насправді королева Елеонора була обложена військом Артура в Мірабо, і визволив її не Бастард, а сам король Джон, полонивши при цьому Артура.

Повипускай з них На волю янголів золотокрилих.— Йдеться про монети вартістю в десять шилінгів, на яких була вибита постать ангела (звідси й назва).

С. 43. *Так лютий шторм, вітрила позривавши, Урізнобич розгонить кораблі.*— *І флот увесь нічого вже не вартий.*— В оригіналі вжито іспанізм («A whole a g t a d o»), а весь цей пасаж — згадка Шекспіра про недавню подію, загибель іспанської Великої Армади (1588), посланої Філіппом II на Англію.

С. 57. *...першого-бо квітня Померла ваша мати. А за три дні До того, кажуть, розуму відбившись, Констанція сконала.*— Насправді королева Елеонора померла в липні 1204 року, а Констанція — на три роки раніше, тобто в 1201 році.

Пітер із Помфрета — історична особа. Як розповідається в хроніці Голіншеда, в січні 1213 року він провістив, що на свято Вознесіння буде скинуто короля Джона. Страчений за наказом короля.

С. 61. *В Сент-Едмондсбері я з ним зустрінусь...*— Тобто з дофіном Людовіком, який висадився в Англії з французьким військом і вступив у переговори з англійськими лордами. Тут Шекспір об'єднав дві події: виїзд англійських лордів в Сент-Едмондсбері в 1214 році і висадку дофіна Людовіка в 1216 році.

С. 65. *Вже ворог зовнішній і свій бунтар З'єдналися...*— Тобто французький король Філіпп Август, який послав військо в Англію, і англійські лорди, які виступили проти короля Джона.

С. 73. *Гудвінські піски* — мілина біля південно-східного узбережжя Англії, небезпечна для кораблів.

С. 74. *Свінстед* — нині селище в графстві Лінкольн, у середні віки — морський порт. У 1134 році поблизу Свінстеда був заснований цистеріанський монастир, у якому помер король Джон. Одні хроніки говорять, що він помер від лихоманки, інші повідомляють, що його отруїв чернець монастиря.

РІЧАРД II

Історична хроніка «Річард II» належить до тих творів Шекспіра, час написання яких вдалося встановити досить точно. Вперше ця п'єса була зафіксована в реєстрі Палати торговців папером влітку 1597 року, з чого

ясно, що створена вона була не пізніше названого року. Е. К. Чемберс знайшов цікавий документ,— приватний лист із запрошенням на домашній спектакль «Річард II», який мав відбутися 9 грудня 1595 року. На цій підставі Чемберс датував написання хроніки «Річард II» 1594—1596 рр., і це датування нині вважається найвірогіднішим. Отже, поява цієї п'єси близька в часі до появи «Короля Джона», і певні суперечки викликає лише питання, яка з цих п'єс була написана раніше.

Та на відміну від «Короля Джона», хроніка «Річард II» кілька разів видавалася за життя Шекспіра. Перше її видання з'явилося 1597 року, а це означає, що вона разом з «Річардом III» та «Ромео і Джульєттою» належить до найраніших друкованих Шекспірових творів. Потім «Річард II» ще двічі був виданий у 1598 році і по одному разу в 1608 й 1615 роках. У перших трьох його виданнях, що з'явилися за життя королеви Єлизавети, була вилучена сцена скинення Річарда II з трону, в подальших виданнях вона була поновлена. Текст драми в Folio 1629 року, який вважається канонічним, засновувався на підправленому примірнику останнього Quarto 1615 року.

Основним джерелом для шекспірівського «Річарда II» послужила хроніка Голіншеда, окремі відомості й деталі він брав і з інших джерел — із хроніки Голла, «Анналів» Стоу й відомої французької хроніки Фуруссара в англійському перекладі Бернеса. Серед джерел, якими міг користуватися Шекспір, дослідники вказують і на дві раніші анонімні драми про часи правління Річарда II: на драму «Життя і смерть Джека Стоу», яка була надрукована 1599 року, але на сцені з'явилася раніше, і на драму, яка дійшла в рукопису й без назви і була названа літературознавцями «Томасом Вудстоком». Оскільки в останній змальовуються події, що передують сюжету шекспірівського «Річарда II», виникла думка, що Шекспір продовжив цю анонімну драму й написав другу частину історичної хроніки. Однак явні неузгодження в їхньому «стикуванні» говорять про те, що «Річард II» був задуманий і написаний великим драматургом незалежно від названої анонімної драми.

Зате «Річард II» цілком безперечно відкриває другу тетралогію історичних хронік Шекспіра, між частинами якої існує сюжетний і почасти ідейно-тематичний зв'язок. У певному значенні цю хроніку можна назвати й зав'язкою обох тетралогій, бо змальована в ній подія — вчинена герцогом Болінгброком узурпація трону — поклала початок тривалій запеклій боротьбі між двома угрупованнями англійської феодальної аристократії, яка ввійшла в історію під назвою війни Червоної та Білої троянд. Нагадаємо, що К. Маркс у «Хронологічних нотатках» вказав на 1399 рік, коли Річард II Плантагенета було повалено і трон захопив Генріх IV Ланкастер, як на початок названої війни (Архів Маркса и Енгельса.— М., т. VI, 1939, с. 306). У «Трагедії короля Річарда II» (повна назва твору) дія відбувається в останні роки правління цього короля, точніше з квітня 1398 по січень 1400 року, і в основному зводиться вона до боротьби між Річардом II і герцогом Болінгброком, майбутнім королем Генріха IV. В Англії під час правління королеви Єлизавети історія Річарда II набула неабиякої злободенності в силу певних політичних обставин. Ще 1570 року була опублікована папська булла, яка відлучала Єлизавету від церкви й закликала до скинення її з трону. Під

кінець правління королеви, в 90-х роках XVI ст., численна й різноліка опозиція розгорнула агітацію за позбавлення її престолу, причому повалення Річарда II використовувалося в цій агітації як історичний прецедент і юридичний аргумент. Агітатори особливо наголошували на такій паралелі, як процвітання згубної системи фаворитизму при дворі Річарда II й при дворі Єлизавети. Загалом же в цей час «доля Річарда II все частіше сприймається і як попередження королеві, і як прямий заклик до дії» (Барг М. А. Шекспир и история.— М., 1976, с. 141). Знайшовся й кандидат на роль «нового Болінгброка»: ним став честолюбний лорд Ессекс, один з фаворитів Єлизавети, який у 90-х роках XVI ст. набув великої сили і впливу. В 1598 році з'явилася книжка Д. Гейворда «Перша частина життя і правління Генріха IV», присвячена Ессексу; тут у зверненні до читачів скинення Річарда II й коронування Генріха IV проголошувалися «живим прикладом».

Усім цим пояснюється популярність теми Річарда II в англійській літературі «єлизаветинського періоду», як і причина того, що драма Шекспіра на цю тему за числом прижиттєвих видань посідає одне з перших місць. Слід згадати й такий цікавий епізод: перед закатом Ессекса в лютому 1601 року його прибічники прийшли в театр «Глобус» з вимогою поставити п'єсу «про скинення і вбивство короля Річарда II». Актори спершу відмовлялися, а потім згодилися дати виставу за підвищену винагороду; спектакль відбувся 7 лютого, а 8 лютого прибічники Ессекса вийшли на вулиці Лондона. Акторів «Глобуса» після придушення заколоту прятягали до слідства, проте визнали їх непричетними до «державного злочину».

Цілком справедливо «Річард II» за своїм змістом вважається однією з «найбільш політичних» серед історичних хронік Шекспіра. Причому в цій хроніці Шекспір ставить особливо вагомі й актуальні державно-політичні проблеми своєї доби й дає їм глибоке, по-своєму послідовне тлумачення. Це передусім проблема природи королівської влади, принципу «божественного права» королів, який ставив їхню владу поза людською компетенцією, надавав їй провіденційного характеру. Разом з тим у хроніці гостро ставиться питання: чи мають право піддані повставати проти короля й скидати його з трону, коли його дії, вся його поведінка, яка стає політикою, суперечать інтересам держави й підданих, котрі у Шекспіра ще ототожнюються. І хоч автор змушений був викласти в драмі прописи тюдорівської абсолютистської ідеології щодо «божественного права» королів, набагато переконливіше звучить у ній протилежна аргументація. Врешті Шекспір визнає в «Річарді II» право виступати не лише проти узурпатора (як це було в Річарді III), а й проти справжнього «помазаника божого», якщо він зловживає своєю владою на шкоду державі й підданам.

Саме таким королем і є Річард II, який пройнявся вірою в божественність королівської влади й самої особи монарха. У його свідомості вони набули трансцендентно-провіденційного змісту, видаються йому якоюсь надлюдською, надприродною силою, підвладною лише волі бога. Повернувшись з ірландського походу й дізнавшись про заколот Болінгброка, Річард II заявляє, виражаючи свій символ віри:

Не змиє воді розбурханого моря
Святий елей з монаршого чола.
Людському слову й силі не змістити
Намісника, поставленого богом.

За цю сліпу впевненість Річарду II довелося дорого поплатитися спершу короною, а потім і головою, що вже само по собі, своїм об'єктивним змістом було серйозною критикою середньовічної концепції трансцендентно-провіденційного походження й сутності монаршої влади.

Але особливий інтерес становить суспільно-практичний аспект згаданого «символу віри» Річарда II. В цьому аспекті він набуває такого змісту: Річард II вважає, що королівська влада — це своєрідний привілей, дарований богом, а не функція, влада існує передусім для її носія, а не для якихось суспільних завдань і цілей. Іншими словами, не монарх існує для держави й підданих, а вони існують для нього, належать йому за «божественним правом», і він може поводитися з ними, як йому заманеться. Разом з тим Річард II, типово феодалний король, вбачав у Англії ніби свою вотчину, і небезпідставно старий Джон Гант каже, що в державі король поводиться «як поміщик». Розглядаючи монарший сан передусім як право й засіб задоволення своїх бажань і примх, Річард II всерйоз не вдавався у державні справи, передоручивши їх недостойним людям, таким, як його фаворити Буші, Бегот і Грін. Кінець кінцем своєю сгоїстичною безвідповідальною поведінкою Річард II доводить Англійське королівство до грані катастрофи, про що йдеться вже в перших сценах хроніки.

Але що ж протиставляє Шекспір в ідеологічному плані уявленням Річарда II і його практиці? Очевидно, говорити про те, що він протиставляє їм «політичну концепцію гуманізму», як це роблять деякі радянські дослідники, буде перебільшенням, оскільки подібна концепція в ренесансній Англії так і не склалася. Позитивна концепція, що її Шекспір розвиває в своїх історичних хроніках, зокрема в «Річарді II», включає як елементи ідеології ренесансного гуманізму, так і традиційний народний підхід до історії, народне розуміння правди й справедливості. Останнє ж засновувалося на поширенні «загальнолюдської» моралі на сферу стосунків між королем і підданими, бо король, зрештою, така ж людина, як і всі інші люди. Цю основоположну для Шекспіра істину, що полягає в «олюдненні» короля і зведенні королівської влади до «людського рівня», відкриває й Річард II, але запізно, вже тоді, коли владу він уже безповоротно втратив (згодом це відкриття з особливою патетичністю виразить король Лір). Оскільки король теж людина, частка людської спільноти, лише піднесена на вершину влади, його обов'язок — піклуватися про благо підданих, що передусім знаходить вираження в розумному і справедливому правлінні державою.

Щоб наочно виразити цю ідею, Шекспір вводить у хроніку алегорично-дидактичну сцену з садівником герцога Йоркського (III, 4), який порівнює державу з садом, а короля — з садівником. Головний обов'язок садівника — піклуватися про те, щоб зростали корисні дерева й рослини, і вчасно знищувати бур'яни й шкідників. Уподібнюючи острівну Англію «садові в огорожі моря», Шекспір устами садівника покладає на Річарда II відповідальність за те, що він

запедбав цей сад, а тому несе заслужену покару — його «геть виполов і знищив Болінгброк».

Підтримуваний більшою частиною феодалної знаті, герцог Болінгброк без особливих труднощів перемагає Річарда II. Отже, в цій хроніці маємо зображення ще одного заколоту, ще однієї фесдальної міжусобиці, нескінченною низкою яких позначене пізнь середньовіччя в Англії. Водночас конфлікт, зображений у «Річарді II», істотно відрізняється від інших тим, що проти Річарда II виступають і народні маси, піднімається вся країна. Цей загальний рух проти «короля-тирана» Шекспір передає не без своєрідного пафосу:

І натягли на голі черепи
Сивобороді воїни шоломи,
А хлопчак, дорослих влаюючи,
На незмужнілі ще, слабкі тіла
Взялися натягати важкі ладунки,—
Супроти вас і вашої корони.
І богомольці вчаться луки гнути
З фатального подвійно тиса, пралі
Орудують уміло сікачами,—
Старе й мале у ваш цілях трон... (III, 2).

Слід сказати, що змальоване Шекспіром ставлення народу до Річарда II відповідає історичній дійсності, підтверджується документально. Зрештою, саме воно й дало змогу герцогові Болінгброку отримати досить легку й остаточну перемогу над Річардом.

Герцог Болінгброк, який стає королем Генріхом IV, не схожий на Річарда II. Вольовий, енергійний і далекоглядний, він розуміє, що королівська влада — це обов'язок перед державою й підданими і що вищими для нього мають бути інтереси держави. Він — політик, який швидко оволодіває наукою правління, вміє бути нещадним і милостивим, непохитним і поступливим, знає ціну своєї популярності й старається її підтримувати. В очах Шекспіра це не ідеальний король (таким буде зображений його син, король Генріх V), але він має необхідні якості, щоб ліквідувати тяжкі наслідки правління Річарда II й розумно правити королівством.

Проте коронування герцога Болінгброка не приносить країні того, що Шекспір і його сучасники називали «державним благом». Щоправда, за це Генріх IV не несе, на відміну від Річарда II, особистої відповідальності — вступають у дію певні об'єктивні фактори, стихійні сили історії. Скинувши короля, хоч і недостойного, Генріх IV тим самим порушив існуючий світопорядок і розбудив згадані сили, з якими дуже важко впоратися. Узурпація трону викликала своєрідну ланцюгову реакцію, поклала початок довгій низці заколотів і міжусобиць, які триватимуть в Англії ціле століття. Це ті фатальні сили історії, ті її «демони», які новий король розбудив усупереч своїй волі й бажанням. Як побачимо в наступній хроніці, майже все правління Генріха IV піде на боротьбу з ними, а його внука Генріха VI спіткає доля Річарда II, він стане жертвою цих сил. Прагнучи запобігти заколотам, Генріх IV убиває вже змішеного Річарда II, убиває підступно,

а потім лицемірно оплакує свою жертву, але цим аморальним вчинком лише ускладнює своє становище.

Хроніку «Річард II» дослідники характеризують разом з «Королем Джоном» як перехідний твір між двома тетралогіями Шекспірових історичних хронік. Цей твір відзначається насамперед широтою й актуальністю політичної проблематики, причому вона розроблена так глибоко й різнобічно, що непомітно переростає в проблематику філософсько-історичну, моральну, психологічну тощо. Ось у цьому органічному поєднанні політичного змісту своєї доби зі змістом «людським» найбільш виразно розкривається зростання мистецтва Шекспіра в даній хроніці. Можна сказати, що в цьому плані «Річард II» є провісником таких шекспірівських шедеврів, як хроніка «Генріх IV», як трагедії «Гамлет», «Король Лір», «Макбет», «Коріолан», «Антоній і Клеопатра», в яких політичний зміст виступає невід'ємним складником «людського» змісту, що охоплює повноту людського буття.

Особливо ж близька хроніка «Річард II» до трагедії «Король Лір». Річард II в інтерпретації Шекспіра — теж не тільки король-деспот і король-невдаха, а й трагедійний герой (не випадково ж п'єса була названа «Трагедією короля Річарда II»). І коли в перших актах він поводить себе як деспотичний, капризний і нерідко жорстокий правитель, то пояснюється це й тим, що він перебуває в полоні хибної концепції світопорядку, про яку йшлося вище. Одне слово, маємо вихідну позицію, аналогічну позиції короля Ліра, і в подальшій їхній еволюції теж спостерігається немало спільного. Прозріння Річарда II настає в третьому акті, і він, подібно до Ліра, робить відкриття, що король — це така сама людина, як і всі інші люди. Але прозріння теж приходить пізно, після того, як влада фактично вислизнула з його рук. Тепер він усвідомлює і свою трагічну провину, і свою причетність, що робить його в останніх актах дійсно трагедійним героєм. До того ж у цьому стані Річард II теж набуває здатності по-філософському осмислювати закони світопорядку і своєї долі.

Всім цим засвідчується також той факт, що хроніка «Річард II» була й помітною віхою на шляхах формування трагедійного жанру в творчості Шекспіра. В цьому немає нічого несподіваного, оскільки англійські ренесансні хроніки були своєрідним жанровим утворенням, спорідненим з трагедією і причетним до її розвитку (див. післямову до 1-го тому даного видання). Зрозуміла річ, трагедійний елемент проявлявся в них у різній мірі і в різних формах. Якщо в хроніці «Річард III», яка є завершеною монодрамою, близькість до трагедії розкривається передусім у її трагедійній драматичній структурі, то в хроніці «Річард II» ця близькість спостерігається більше в змісті твору — в його провідних ідейних мотивах, у типі його героя, в превалюючій емоційній атмосфері останніх актів.

Необхідно вказати й на те, наскільки в цій «перехідній» хроніці зростає майстерність Шекспіра в змалюванні характерів, у розкритті їхньої динаміки, їхньої об'ємності й багатогранності. Це можна сказати не тільки про образ головного героя, а й про образ головного супротивника Річарда II, герцога Болінброка, і про багатьох інших персонажів хроніки, аж до епізодичних. Однак слід зазначити, що подекуди в цій хроніці Шекспір вдається до декларативного висловлення ідей і прямолінійно ілюструє їх. У окремих епізодах даються ознаки дидактичності і алегоризму.

Популярна серед сучасників Шекспіра, в наступні епохи хроніка «Річард II» відійшла в тінь і дуже рідко з'являлася на театральній сцені. Перший повний російський переклад її, зроблений А. С. Соколовським, з'явився в журналі «Современник» (1865, № 6). Українською мовою хроніка виходить уперше.

ПРИМІТКИ ДО «РІЧАРДА II»

С. 83. *Річард II* (1377—1399) — внук Едварда III і син Едварда Чорного Принца, який прославився перемогами над французами в Столітній війні. Був вікчемним правителем, схильним, проте, до свавілля й деспотизму. За його правління було кілька народних повстань, зокрема повстання Уота Тайлера (1381), яке в хроніці Шекспіра безпосередньо не відображене.

Джон Гант, герцог Ланкастер (1340—1399) — четвертий син Едварда III, дядько Річарда II, один з регентів за неповноліття останнього. Мав велику силу й вплив при дворі і в країні.

Едмунд Ленглі, герцог Йорк (1341—1402) — п'ятий син Едварда III і дядько Річарда II, один з регентів за його неповноліття. Під час походу Річарда II в Ірландію був його помічником; швидко перейшов на бік Болінброка.

Генрі Болінброк, герцог Герефорд (1367—1413) — син Джона Ганта, очолив виступ проти Річарда II. З 1399 року англійський король Генріх IV. Перший король Ланкастерського дому.

Герцог Омерль — син герцога Йоркського, загинув у битві під Азенкуром (1415).

Томас Мобрей, герцог Норфолк — один з найбільших англійських феодалів того часу. Разом з Болінбромом і Томасом Вудстоком, герцогом Глостером (шостим сином Едварда III й дядьком Річарда II) вступив у змову проти короля й видав цю змову. Річард II доручив йому вбити герцога Глостера, але Мобрей цього розпорядження не виконав, і король вдався до послуг найманних убивць.

Граф Нортемберленд — старший серед Персі, сильного феодального роду з Північної Англії. Був наближеним Річарда II, але в 1398 році відколовся від нього й зіграв активну роль у перевороті.

Королева Ізабелла — друга дружина Річарда II, дочка французького короля Карла XI, в 1399 році їй було десять років; подібні шлюби, які певний час лишалися фіктивними, нерідко брали тоді з політичних міркувань. Весь образ королеви — вимисел Шекспіра.

С. 84. *Гукніть їх, стануть хай лице в лице...* — Шекспір не розкриває причин сварки Болінброка й Норфолка, покладаючись на обізнаність своїх сучасників з необхідними історичними фактами.

С. 86. *Нобль* — старовинна англійська монета вартістю від 3 до 6 шилінгів.

Що за останні вісімнадцять літ... — Тобто від селянського повстання під проводом Уота Тайлера (1381).